

فهرستی که از کتب تاریخ فرق و ادیان در اینجا می‌بینیم نمونه کوچکی از کار بسیار بزرگ و سودمندی است که دانشمندان اسلامی در این زمینه انجام داده‌اند افسوس که بر اثر بد حادثه‌های گوناگون بسیاری از این آثار از میان رفته است.

آیین فی المقالات: جیهانی، شهرستانی در الملل و النحل فصلی درباره آیین زردشتی از او آورده است (ابن ندیم ۱۹۸ - ۴۷۳ - یادداشتهای قزوینی ۲: ۲۰۲ - فهرست دانشگاه از نگارنده ۴: ۶۲۳).

الاثار الباقية عن القرون الخالية: بیرونی، چاپ لایبستیک در ۱۹۲۳ و چاپ شده در Documenta Islamica Inedita در برلین در ۱۹۵۲.

الاداب و الامثال علی مذاهب الفرس والروم والعرب: ابوالحسن علی بن ربن طبری، از اوست الرد علی اصناف النصراری و فردوس الحکمة که در سال سوم خلافت متوکل عباسی (۲۳۲ - ۲۴۷) در ۲۳۴ (۸۵۰) ساخته است.

(ابن ندیم ۴۳۹ و ۴۱۲ - الدین والدولة ۸۶ و ۹۳ - دیباچه فردوس الحکمة تتمه صوان الحکمة)

آراء العرب و ادیانها: ابو عبدالله حسین بن محمد بن جعفر بن حسن بن محمد بن حسین خالغ رافقی بغدادی، شاعر ادیب نحوی (روز شنبه ۱ ج ۱ - ۳۳۳ - روز دوشنبه ۱۰ شعبان ۴۲۲) که شاگرد ابوعلی فارسی و سیرافی بوده و با سیف الدوله برخورد کرده و خطیب بغدادی از او حدیث روایت کرده است.

ابن ابی الحدید معتزلی در شرح نهج البلاغه (۲: ۳۸۱ و ۴۵۵) در آنجا که از ادیان عربی بحث کرد و از کتاب خالغ هم یاد نموده است و باید از این کتاب بهره برده باشد.

(نجاشی ۵۱ - فهرست ابن ندیم ۲۴۰ - تاریخ بغداد ۸: ۱۰۵ - بغية الوعاة ۲۳۵ - لسان المیزان ۲: ۳۱۰ - مامقانی ۱: ۳۴۱ - استرآبادی ۱۱۶)

الاراء و الدیانات یا الاراء فی نقض الفلسفة والدیانات: ابو محمد حسن بن موسی نوبختی در گذشته میان سالهای ۳۰۰ و ۳۱۰ که پایان نبرده بود و نجاشی (ص ۴۵) آنرا نزد مفید خوانده است. مسعودی در مروج الذهب (۷):

۱۵۷) و التنبیه و الاشراف (ص ۳۹۶) و ابن جوزی در تلبیس ابلیس چندین جا و ابن تیمیه در الرد علی المنطقیین (ص ۳۳۷) و منهاج السنة (۱: ۱۶ و ۲۰۳ و ۳: ۷۲) و ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه (۱: ۱۷ و ۱۶۹ و ۱۷۰ چاپ ایران) و سیوطی در جهد القریحة (۳۲۵) و ابن نباته در سرح العیون (ص ۱۹۸) و ابن طاوس در فرج المهموم (ص ۱۲۱) بندهایی از آن آورده اند و ابن طاوس می گوید که نسخه آن اکنون نزد من هست.

از اوست الرد علی فرق الشیعة ما خلا الامامیة و الرد علی الغلاة و غیرهم من الباطنیة که مسعودی آنرا داشته (التنبیه ص ۳۴۳) و خطیب بغدادی (۶: ۳۷۸) بندی از آن آورده همانکه در لسان المیزان (۱: ۳۷۲) و در تلبیس ابن جوزی (ص ۹۷) هم آمده است. و از اوست فرق الشیعة که شاید همان باشد که بچاپ رسیده است همچنین ردهایی بر منجمان و واققیان و مجسمان و غالیان و منطقیان و دیگران.

(نجاشی ۴۶ - فهرست طوسی ش ۱۵۰ - الرجال طوسی ۴۶۲ - معالم ش ۱۷۸ - ابن داود ۱۱۸ - خلاصه ۳۹ - امل الاصل ۴۶۹ - فهرست ابن ندیم ۲۵۱ - منتهی المقال ۱۰۵ - تفرشی ۹۹ - استرآبادی ۱۰۸ - مامقانی ۱: ۳۱۱ - مروج الذهب ۷: ۱۵۷ و ۱۵۸ - التنبیه و الاشراف ۳۴۳ - عیون الانباء ۲: ۲۱۶ المنیة والامل ۶۲ - خاندان نوبختی فهرست نامها - دیباچه نگارنده بر مختصر فی ذکر بعض الحکماء الیونانیین و الملیین چاپ شده در دوره ۷ فرهنگ ایران زمین ص ۰۲).

ابکار الافکار: سیف الدین ابوالحسن علی آمدی در گذشته ۶۳۱ (قفطی ۲۴۰ - فهرس المخطوطات المصورة ۱: ۱۱۴)

اخبار خراسان که در آن از آیین سمنیان یاد شده است (ابن ندیم ۴۸۴).

اخبار المعتزلة و شیء من مجالسهم و الاوائل: در ۱۵۰ برگ که در آن گزارش ایران باستان (اخبار الفرس القدماء) و داستان اهل العدل و التوحید آمده است.

اخبار الوكلاء الاربعة یا اخبار الابواب: ابوالعباس احمد بی علی بن عباس بن نوح سیرافی بصری استاد نجاشی و زنده در ۴۷۸ (الغیبة طوسی ص ۲۴۱) که در زمان شیخ طوسی در گذشته است (نجاشی ۶۳ - فهرست طوسی ش ۱۰۷ - رجال طوسی ۴۵۶ - معالم ش ۱۰۵ ابن داود ۴۲۴ - خلاصه ۱۸ - استرآبادی ۳۹ و ۴۷ مامقانی ۱: ۷۲).

اختلاف اصول المذهب: (من اهل الحق و اصحاب التقليد والاجماع و القياس و الاستدلال والاجتهاد الراي) و قاضی ابو حنیفه نعمان قیروانی مغربی در گذشته ۳۶۳ اختلاف اصول المذهب (من اهل الحق ... الراي): قاضی ... (فهرست مجدوع ۱۱۷ - ایوانف ش ۷۳).

ادیان العرب و اسواق العرب و اصنام العرب و انساب الامم و کتاب الکهان و کتاب الجن: ابو المنذر هشام بن محمد بن السائب کلبی متکلم شیعی نسابه و شاگرد امام صادق و در گذشته ۲۰۶ که بیش از صد و پنجاه کتاب دارد.

(ابن ندیم ۱۴۰ - شهرستانی ۳: ۳۱۶ - نجاشی ۳۰۵ - خلاصه ۱۷۹ - ابن داود ۳۶۸ - ابن ابی الحدید ۲: ۳۸۱ و ۳۵۴ که گویا از کتاب او گرفته باشد همچنین شهرستانی - استرابادی ۳۶۷ - مامقانی ۳: ۳۰۳ - لسان المیزان ۶: ۱۹۶).

ادیان العرب والاصنام: جاحظ (مناظرات رازی که می نویسد مدرک شهرستانی بوده است مقدمة کتاب الحيوان - حیات الحيوان دمیری که در ان از الاصنام او یاد شده است)

الادیان و الملل: سید شریف ابوالفتح عبیدالله بن ابی الحسن موسی بن نقیب ابی عبدالله احمد بن ابی علی محمد اعرج بن احمد بن ابی جعفر موسی مبرقع بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر صادق.

(اسماء مشایخ الشیعة و مصنفیهم از ابن بابویه قمی در اجازات بحار ص ۸ - امل الامل ۴۸۴ - مامقانی ۲: ۲۴۱ - ذریعه ۱: ۴۰۴).

الاصنام و القرابین و مذاهب الکلدانیین فی الاصنام: ابن وحشیه ابوبکر احمد بن علی کلدانی نبطی قسینی جنبلائی صرفی جادوگر (ابن ندیم ۲۴۳ و ۴۳۳ و ۴۹۷ و ۵۰۴).

الاصنام: علی بن الحسین بن فضیل بن مروان (الاصنام کلبی ۷۳ - معجم الادباء یاقوت ۱: ۱۳۲).

الاصنام و ماکانت العرب والعجم تعبده من دون الله: ابو الحسن علی بن حسین بن فضیل بن مروان از دانشمندان ایرانی. (ابن ندیم ۱۸۰).

اصول مذاهب الشيعة: ابو العديس محمد بن الصلت بن مالك قرشي كوفي از ياران امام صادق. تنها در معالم العلماء ش ۷۶۱ از اين كتاب ياد شده است. سرگذشت او در الرجال طوسي ۲۹۱ و استرآبادي ۳۰۱ و مامقاني ۳: ۱۳۳ و جامع الروات ۲: ۱۳۲ هست.

اعلام النبوة: ابوحاتم عبدالرحمن بن مهران رازي ورسناني در رد محمد بن زكريا و فيلسوفان و ملحدان (ايوانف ش ۳۰ - فهرست مجدوع ۱۳۸).

الاعباد و فضائل النيروز والامامة والزيدية: ابوالقاسم صاحب اسماعيل بن عباد اصفهاني (۳۲۶ - ۳۸۵).

(ابن نديم ۱۹۴ - معالم ص ۱۳۶ - ديباچه كتاب الهداية چاپ حسين علي محفوظ - لسان الميزان ۱: ۴۱۳).

الاعباد و النواريذ: ابوالحسين علي بن مهدي كسروي (ابن نديم ۲۱۴ و ۱۸۵).

الامامة والرد على الرافضة: ابونعيم احمد بن عبدالله اصفهاني (۳۳۶ - ۴۳۰)

(فهرست المخطوطات المصورة ۱: ۱۱۸).

الامامة على سائر من خالفه والرد على العثمانية و مجرد الدلائل و البراهين: ابوالاحوص داود بن اسد بن اغفر بصري مصري زنده در نيمه سده ۳ كه با جبائي در بود ابوالقاسم بن محمد كرخي گفتگو و مجلسي داشته است.

(شافي سيد مرتضى ص ۱۴ - نجاشي ۱۱۳ - فهرست طوسي ش ۸۵۴ - معالم العلماء ش ۹۳۷ - ابن داود ۱۴۳ - خلاصه ۶۹ - مقالات اشعري ۱: ۱۲۷ - استرآبادي ۱۳۴ و ۳۸۱ - تعليقه بهبهاني ۳۸۱ - مامقاني ۱: ۴۰۷).

الانتصار في الرد على القدرية الاشرار: ابو زكريا يحيى بن ابي الخير يمني شافعي در گذشته ۵۵۸ (فهرس المخطوطات المصورة ۱: ۱۱۸).

اهل العقاد الزائفه: عبدالوهاب شعراني در گذشته ۹۷۳ (ديباچه فرق رازي ص ۷).

ايجاز المطالب في ابراز المذاهب: ابن حمزه خواجه ابوطالب شيخ نصير الدين عبدالله بن حمزة بن عبدالله بن حمزه بن حسن بن علي طوسي شارحي مشهدي نگارنده نهج الحق والهادي الي النجات من جميع المهلكات كه قطب الدين كيدري در ۵۷۳ در سبزوار نزدش درس خوانده و شهاب الدين محمد بن تاج الدين حسيني كيسكي در ۵۷۸ از او اجازه گرفته است. او استاد مذهب الدين حسين بن ابي الفرج ابن دده نيلي استاد پدر علامه بوده است.

(مستدرک ۳: ۴۶۳ و ۴۷۲ و ۴۷۷ - حدیقه الشیعة در فصل رد تصوف - ذریعه ۱: ۲۰۴ و ۲: ۴۸۷ - فهرست ابن بابویه قمی ۹ - امل الامل ۴۸۲ - اجازات بحار ۲۴ - مامقانی ۲: ۱۷۹ - روضات ۳۸۱ - کنی والقاب ۱: ۱۵۷ - فوائد رضویه ۲۴۹ - ریحانة الادب ۵: ۳۱۳).

البرهان فی معرفة عقائد اهل الاديان: عباس بن منصور سکسکی حنبلی در گذشته ۶۸۳ (فهرست المخطوطات المصورة ۱: ۱۱۹).

بغية المرتاد فی الرد علی المتفلسفة والقرامطة والباطنية: ابن تیمیه، چاپ ۱۳۲۹ مصر.

البهجة فی فرق الشیعه و اخبار آل ابی طالب: ابوالمظفر محمد بن احمد نعیمی اخباری (نجاشی ۲۸۱ - خلاصة ۱۶۳ - ابن داود ۲۹۵ - استرآبادی ۲۸۱ - مامقانی ۲: ۷۴ - اقبال ۱۴۱).

بيان الاديان يا اصول الديانات فی بيان المذاهب و الاديان: ابوالمعالي محمد حسینی علوی، ساخته ۴۸۵ چنانکه اقبال استنباط کرده است.

چهار باب آنرا شفر و اقبال بچاپ رساندند و باب پنجم آن را نگارنده در فرهنگ ایران زمین جلد ۱۰ بچاپ رسانده ام. چنانکه می گویند نسختی کامل از آن نزد دانشمندی هندی هست و تألیف آن ۵۰۵ است (حدیقه الشیعه چند جا در تاریخ و رد تصوف - ذریعه ۲: ۱۸۱ و ۳: ۱۷۶).

هاشم رضی همه پنج باب این کتاب را از روی چاپ اقبال و نگارنده با حواشی که در آن مقالات دیگران را فراهم آورده است در ۱۳۴۲ خ بچاپ رسانده است.

تاج العقائد و معدن الفوائد: علی بن محمد بن الولید پانزدهمین داعی و در گذشته ۶۱۲ درباره معتقدات اسماعیلی است (فهرست مجدوع ۱۵۱ - ایوانف ش ۳۴۴).

تحقیق ما الفه الکعبی من المقالات: ابوالقاسم علی بن احمد کوفی علوی در گذشته ج ۱/۳۵۲ در کرمی فسا مؤلف الاغاثة فی البدع الثلاثة یا البدع المحدثه فی الاسلام بعد النبی که امامی بوده و سپس غالی و مخمس شده است.

(نجاشی ۱۸۸ - فهرست طوسی ش ۳۷۹ - الرجال طوسی ۴۸۵ - ابن دواد ۴۸۰ - معالم ش ۴۲۴ - فهرست ابن ندیم ۲۷۳ - خلاصه ۲۳۳ - استرآبادی ۲۲۵ - مامقانی ۲: ۲۶۵ - اقبال ۱۳۷).

تحقیق مالهند من مقولة مقبولة في العقل اوقضية مردذولة: بیرونی، چاپ لایبزیگ در ۱۹۲۵ و هند در دائرة المعارف دکن.

تبصرة العوام في معرفة مقالات الانام از جمال الدين المرتضى ابو عبدالله محمد بن الحسين بن الحسن الرازی چنانکه در کشف الحجب با اندک تغییری (ص ۹۶) آمده است. مؤلف را کتابی است بنام نزهة الكرام و بستان العوام که از آن بحث خواهیم کرد و او در این کتاب چنانکه خواهیم دید از این کتاب یاد نموده است.

در این کتاب (باب ۱۹ ص ۱۸۳) از پایان فرمانروایی پادشاهان اسماعیلی مصر (سال ۵۶۷) یاد شده و آمده که اتباع حسن تا زمان ما هنوز باقی اند و ایشان را ملکی و شوکتی عظیم است و ایشان درین وقت چندین فرقت اند» (سال ۶۵۴).

در حدیقة الشيعة در سرگذشت امام ششم در رد تصوف آمده است:

۱. «سید مرتضی رازی در کتاب الفصول التامة في هداية العامة سند صحيح نقل فرموده.»
۲. «دیگر کتابها مثل تبصره العوام و غیر آن.»
۳. «سید اجل اعظم ابوتراب مرتضی بن الداعی الحسینی الرازی علیه الرحمة که از اکابر و اعظم علمای شیعه است اگر چه از برای الزام سنیان در کتاب تبصرة العوام تعداد مذاهب بروش بعضی از ایشان نموده اما در کتاب الفصول التامة في هداية العامة که بعد از آن بعربی نوشته موافق حق مذاهب اسلامی را شمرده و این آن سید عالی قدر است که در راه مکه معظمه با غزالی ناصبی بحث کرده و او را الزام داده که بنام سید مرتضی علم الهدی شهرت کرده است.»
۴. «وسید مرتضی رازی در کتاب فصول ذکر کرده.»
۵. «وسید مرتضی رازی علیه الرحمة اگر چه در کتاب تبصرة العوام مذهب صوفیه را اصلاً و فرعاً زیاده از شش قسم نشمرده اما در کتاب الفصول التامة که بعد از آن بعربی تصنیف کرده قابل بآن شده که اصل مذاهب صوفیه از دو مذهب بیشتر نیست و بسیاری از فروع آن دو مذهب را در آن کتاب ذکر کرده.»
۶. «سید ما سید مرتضی ابن داعی الحسنی الرازی رحمه الله روایت می کند بسند معتبر از شیخ مفید.»

۷. «چنانچه سید مرتضی رازی علیه الرحمة با آنکه بعد از شیخ طایفه بوده و در شمار متأخرین است در کتاب تبصرة العوام دو باب درباره ایشان نوشته و مع ذلک در بعضی از بابهای آن کتاب اشاره بیدی و بد اعتقادی ایشان نموده.»

۸. «حدیثی که سید مرتضی در کتاب فصول ... روایت نموده ... بکتاب الفصول رجوع کند» (چاپ سنگی ۱۲۶۵ و ص ۲۰۵ - ۲۲۲ چاپ سنگی ۱۳۰۳).

نسخه های این کتاب در کتابخانه ها

۱. بادلیان ش ۱۷۶۶ بنام مرتضی علم الهدی که در ۶۵۳ زنده بوده است، نستعلیق نوشته چند کس.
۲. دیوان هند ش ۲۵۴۰ بنام همو زنده در ۶۵۳، نو نویس.
۳. موزه بریتانیا ش ۷۶۱۴ بخط شکسته سده ۱۱ (۱۷م) و ش ۲۹۷۱ Or مورخ ۲۶ رجب ۱۰۹۶ (فهرست ریو ۱: ۱۴۰، و ۳: ۱۰۸۱ و ذیل آن ۴) بنام مرتضی علم الهدی.
۴. کتابخانه دولتی برلین ش ۵۸۵ اسپر نگر که گفته است که مؤلف باید پیش از ۱۰۷۰ بوده باشد بنام مرتضی علم الهدی، بخط نستعلیق پیش از ۱۲۳۵ (فهرست پرچ ص ۲۷۰ ش ۲۲۸) ریو هم از همین نسخه اسپر نگر یاد کرده است.
۵. کتابخانه ملافیروز (فهرست ادوارد رهنسک E. Rehatsek فصل ۸ دین ش ۲۶ ص ۱۸۸ چاپ ۱۸۷۳) که نویسنده نسخه عبدالقادر بن ملا شیخ احمد گیتی آن را از خواجه نصیرالدین طوسی پنداشته است و در خود نسخه نامی از مؤلف نیست. نسخه در ۱۹ ذق ۱۲۴۳ در بمبئی نوشته شده و کسی دیگر در آن نوشته که کتاب از سید مرتضی علم الهدی است نه طوسی.
۶. آستان قدس ش ۵۷ فلسفه و کلام (۱: ۲۴) آغاز و انجام افتاده بخط نستعلیق.
۷. دانشگاه تهران ش ۳۳۸۸/۲ نستعلیق سده ۱۱، ش ۳۳۵۲ از سده ۱۲ بابهای ۱۹ - ۲۶.

۸. مدرسه سپهسالار ش ۱۸۶۲ نوشته ۱۲۳۴ بنام مرتضی علم الهدی در دیباچه او مرتضی رازی در پایان از نویسنده آن، ش ۲۷۵۵ از سده ۱۳ بنام مولانا محمد طوسی، ش ۲۸۱۱ از سده ۹، ش ۶۳۶۴ از سده ۱۲، ش ۶۵۷۸ نستعلیق ۹۶۷ تا پایان باب ۲۴ با دیباچه دیگر و با عبارات دیگر و در دیباچه نام مؤلف نیامده ولی در هامش از مرتضی علم الهدی دانسته شده و عبدالحسین بافقی آن را از خواجه نصیر طوسی پنداشته است، ش ۷۴۵۷ از سده ۱۲ نوشته محمد بن شکر الله قاری.

۹. کتابخانه ملی ملک ش ۲۷۱۲ از سده ۱۳ و ناتمام نوشته مانده و در باب ۲۶، ش ۶۰۵۸ مورخ ۱۱۰۵ هر دو بنام مرتضی علم الهدی.

۱۰. نسخه عطاء الملک روحی مورخ ۲۰ ج ۱/۱۰۲۰ که در دست عباس اقبال بوده است.

۱۱. نسخه آقای سعید نفیسی که در دست اقبال بوده و در چاپ کتاب از این دو بهره برده است.

۱۲. کتابخانه مجلس شورای ملی ایران ش ۲۰۵۴ در ۳۵۴ ص مورخ ۱۰۲۳ آغاز یک صفحه افتاده، نیز ش ۲۰۵۵ در ۲۷۹ ص از سده ۱۲، ش ۲۰۵۶ در ۳۹۳ ص از سده ۱۳، ش ۳۱۹۹ در ۲۴۸ ص نسخه ریز سده ۱۱ ناقص.

چاپهای که از این کتاب شده است:

۱. در هامش معارف الفرقة الناجية و النارية ابوالقاسم لاهوری در لاهور هند در ۱۲۹۶ سنگی.

۲. چاپ سنگی تهران در ۱۳۰۴ وزیری در ۱۰۳ ص.

۳. با قصص العلماء تنکابنی در تهران بسال ۱۳۰۹ سنگی.

۴. با همین کتاب در تهران در ۱۳۱۳ ق سنگی.

۵. چاپ اقبال در تهران در ۱۳۱۳ خورشیدی سربی (دیباچه اقبال - مشار ۳۵۵ و ۱۴۵۵).

مراجع آن:

۱. مدخر جمال الدين يزدى حنفى (۱۰۴ و ۱۷۷)،
۲. الاصول فى التوحيد ابو عصمة عبدالواحد بن زيد بخارى (ص ۹۳)،
۳. كتاب الصلوات محمد بن الحسن الشيبانى،
۴. امالى محمد بن زيد سرخسى زنده در ۴۶۹ (۱۵۶)،
۵. كتاب الحيل ابوشجاع محمد بن شجاع ثلجى بغدادى حنفى (۱۸۱ - ۴۶۶) شاگرد محمد بن حسن شيبانى (ص ۲۷۰)،
۶. كتاب الزينة ابوحاتم رازى،
۷. محاضرات راغب اصفهانى شافعى (۹۹ و ۱۰۳)،
۸. متقن ص ۹۱،
۹. كتاب المستظهرى يا حلية العلماء فى مذاهب الفقهاء از ابوبكر محمد بن احمد بن القفال شافعى در گذشته ۵۰۷ (چلپى ۱: ۴۵۳ و ۲: ۴۲۸) (ص ۹۲).
۱۰. كتابهاى غزالى مانند التفرقة بين الاسلام و الزندقة و القسطاس المستقيم و لدنى و مسائل اخرويات و مستحيل و لامنقذ و الميزان (فهرست نامها)،
۱۱. هدايه محمد بن الفضل الكازرينى فارسى شافعى (ص ۸۶ و ۱۰۰ و ۱۰۶) همچنين ياد شده در ان از ابو منصور عبدالقاهر بن طاهر بغدادى (م ۴۲۹) نگارنده الفرق بين الفرق (۱۶۴).
و شهرستانى نگارنده الملل و النحل در ۵۲۱ و قصه يوسف او (ص ۱۶۰ و ۲۲۸)،
و ابوالفتوح اسعد بن محمود بن خلف العجلى الاصفهانى الشفيعوى (۵۸۵ - ۶۰۰) (ص ۸۵)،
و ابن راوندى (نيمه سوم قرن ۳) و چهارصد سال پس از او (ص ۱۱۶)،

و امام فخر الدین رازی (۵۴۴ - ۶۰۶) (ص ۱۲۰ و ۱۷۵ و ۲۵۳)،

و نیز در آن یاد شده از سال ۳۶۵ (س ۱۰۸) و ۴۳۸ سال تألیف رساله قشیری (ص ۱۳۴) و ۴۶۹ (ص ۱۵۶)،

از همه این قراین روشن می شود که تبصرة العوام پس از ۶۰۶ و پیش از ۶۵۳ ساخته شده است.

در فهرستهای کتابخانه های ملافیروز از رهنسک و موزه بریتانیا از ریو و دیوان هند از اته و بادلیان از زاخائو و برلین از پرچ از مؤلف این کتاب بحث و همه آن را از سید مرتضی علم الهدی نامی دانستند که بنوشته ریو پی از ۶۵۳ میزیسته همانکه در دیباچه کتاب ساختگی بحر انساب از او و این تاریخ یاد شده است ولی باین کتاب اعتمادی نتوان نمود (فهرست ادبیات ص ۴۲) و کتاب تبصرة العوام هم پیش از ۶۵۳ (از میان رفتن الموتیان) ساخته شده است.

بهترین بحث در این زمینه از عباس اقبال در دیباچه این کتاب و موسی شبیری زنجانی در شماره ۸ و ۹ و ۱۰ مکتب اسلام است. ایندو هم نتوانستند به مؤلف کتاب پی ببرند.

مؤلف ذریعه (۳: ۳۱۸) آن را از سید صفی الدین علم الهدی ابوتراب مرتضی بن داعی بن قاسم حسینی رازی پنداشته است و کوشید که این انتساب را با تاریخ مطابق درآورد.

تنها کسی که از مؤلف آن یاد کرده آنهم باحتمال و با تحریف در آن و با تغییری در آن نام کتاب مؤلف کشف الحجب است که می گوید: تبصرة العوام فی ذکر مذاهب طوائف الانام از جمال الدین المرتضی ابی عبدالله محمد بن الحسن بن الحسین الرازی است و گویند که از ابوتراب سید مرتضی بن داعی بن قاسم حسینی است. اقبال و مؤلف ذریعه چون مؤلف را نمی شناختند سخن او را بی هیچ دلیلی نپذیرفتند. مؤلف کشف الحجب گویا نسخه ای را دیده که نام مؤلف واقعی را داشته است ولی آن را نشان نداده است.

شاید این نسخه اکنون در یکی از کتابخان ها باشد و باید جستجو نمود و آن را پیدا کرد و گویا هم کهنه و قدیمی بوده است.

اگر چه نام مؤلف در کشف الحجب محمد بن حسن بن حسین آمده است ولی از این اختلاف کوچک که در همچه جاهایی رخ می دهد می توان چشم پوشید.

کهن ترین نسخه تبصرة العوام آنچه ما می شناسیم نسخه مورخ ۹۶۸ سپهسالارست که در دیباچه و عبارات هم با چاپ اقبال جدایی دارد.

پس باید باختلاف نسخ متوجه بود و کهن ترین نسخه را بدست آورد و متنی را یافت که از دست برد کاتبان مصون مانده باشد و مشابه با سبک نزهة الکرام دراید و با دقتی در اعلام و وقایع تاریخی یاد شده در این کتاب آن را نشر نمود.

این هم گفته شود که رازی گویا بیشتر برای ترویج آیین شیعی و رهبری توده مردم و عامیان کتاب می نوشته و از نامهایی که او باین سه کتاب (تبصرة و فصول و نزهة) داده است این نکته پیداست و خود هم پایان نزهة چنین گفته است.

جامع التواریخ رشیدی: بخش تاریخ قیصره و اسماعیلیان و هند.

الخلافة بین الاشعرية و الماتریدیة: تاج الدین سبکی (فهرست المخطوطات المصورة ۱: ۱۲۷).

دامغ الباطل و حتف المناضل: علی بن محمد بن الولید، در رد فضایح الباطنة غزالی. (فهرست مجدوع ۱۱۳ - ایوانف ش ۲۳۴).

الدین و الدولة: ابن ربن طبری که بدستور متوکل عباسی (۲۳۲ - ۲۴۷ / ۸۴۷ - ۸۶۱) در رد عمش ابو زکار یحیی بن النعمان و پیروان او چون دیده بود که ردهای او بسیار اثر داشته است ساخته و او در ۸۶۷ م در هفتاد سالگی بدین کار می پرداخته است (ص ۴۴ - ۱۱۷ - ۱۲۴ - ۱۲۶ - ۱۲۹).

در مجله دانشگاه قدیس یوسف ج ۲۸ دفتر ۴ (۵۰ - ۱۹۴۹) مقاله ایست بفرانسه از موریس بوئیژ و در آن گفته شده که این کتاب از ابن ربن نیست بلکه کسی که مسلمان هم نبوده است آن را بنام طبری و تازگیها هم ساخته است.

الدلائل علی نحل القبائل و نحل العرب و الفاروق بین الابطال و الیاقوتة: ابوالحسین محمد بن بحر بن سهل شیبانی سجستانی نرماشیری کرمانی در گذشته که پیش از ۳۳۰ از رهنه که دیهی است در کرمان و مفوضیان در آن بوده اند.

او شاگرد ابن سهل بن عبدالله بن مطر بوده و گفته اند که از مفوضیان و عالیان بشمار میآمده است.

(نجاشی ۲۷۱ - فهرست طوسی ش ۵۸۷ - کشی ۹۸ و ۹۹ - رجال شیخ ۵۱۰ خلاصه ۲۵۲ - ابن داود ۵۰۰ - معالم العلماء ش ۶۳۸ و ۷۵۲ - الغيبة طوسی ۱۱۴ و ۱۳۴ - لسان المیزان ۵: ۸۹ - معجم الادباء ۶: ۴۱۷ - استرآبادی ۲۸۵ و ۲۹۳ و ۳۲۹ - تعلیقه بهبهانی ۲۸۶ و ۳۲۹ - مامقانی ۲: ۸۵ - جامع الرواة اردبیلی ۲: ۷۹ و ۲۱۷).

در آغاز جهان نامه (ص ۹) از اشکال الاقالیم او یاد شده است. در علل الشرایع (باب ۱۸ و ۱۵۹) و معانی الاخبار (باب ۳۳) و اکمال الدین هر سه از ابن بابویه از الفاروق و الیاقوتة او نقل شده است.

در باب ۱۸ علل الشرایع ابن بابویه بندی است از کتاب او و سخنان کسانی که درباره برتری پیامبران و فرستادگان و پیشوایان بر فرشتگان یا برتری فرشتگان بر آنان گفتگو داشته اند در آن آمده است. این فصل مانند گفتگوی حنفیان و صابئیان است که در الملل و النحل شهرستانی (۲: ۱۰۸) آمده است شهرستانی در مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار خود هم گزیده بی از آن آورده و به «کتاب الملل» بازگردانده است. مگر اینکه نوشته های شهرستانی بروش فلسفی است و نوشته های رهنی بروش کلامی است.

در مفاتیح الغیب امام رازی (۱: ۴۳۰ - ۴۵۹ چاپ ۱۳۰۸ مصر) آمده که بیشتر اهل سنت گویند که پیامبران برترند از فرشتگان ولی معتزلیان و فیلسوفان و باقلانی و ابو عبدالله حلیمی و جمهور شیعه می گویند که فرشته برتر است. او در اینجا در این باره بحثی دراز دارد و همان بحث صابئیان و حنفیان است ولی بروش کلامیان.

او جز ابومسلم محمد بن بحر اصفهانی معتزلی (۲۵۴-۳۲۲) است که برای والی اصفهان و فارس از طرف مقتدر تا سال ۳۲۱ دبیری کرده و از درباریان محمد بن زید بوده است. او راست جامل التأویل لمحکم التنزیل علی مذهب المعتزلة در چهارده مجلد که در سعد السود ابن طاوس (۲۲۹ و ۲۳۰) بنام شرح تأویل القرآن و تفسیر معاینه از آن یاد شده است.

و از اوست مجموع الرسائل و ناسخ و المنسوخ. (ابن ندیم ۵۱ و ۱۹۶ - المنیة والامل ص ۵۳ چاپ ارنولد و ص ۹۱ چاپ بیروت - معجم الادباء ۶: ۴۲۰ بغیة الوعاة ۲۳۵ - لسان المیزان ۵: ۸۹ از تاریخ الری ابن بابویه قمی - الاعلام زرکلی ۳: ۸۶۹ - عمدة الطالب تیموری (۵۳ - نسخه خطی) (۵۳ نسخه خطی).

الرد علی الاسماعیلیة و الفرق المثبتة لرؤية الله: ابن عبدک ابوجعفر ابو محمد محمد بن علی بن عبدک عبدکی گرگانی متکلم امامی و عیدی (التنبیه و الاشراف ۳۴۳ - معالم العلماء ش ۹۷۴ - نجاشی ۲۷۱ - فهرست طوسی - ۸۸۵ خلاصه ۱۶۲ و ۱۸۸ - ابن داود ۳۲۵ و ۴۰۳ - استرآبادی ۳۰۹ و ۳۹۷ - مامقانی ۳: ۱۵۸).

الرد علی اهل الادیان: ابوزکار یحیی بن النعمانی عم ابن ربن که در عراق و خراسان معروف بوده است. او بر اسلام هم رد کرده است (الدین و الدولة طبری) (بیهقی ص ۱۰) از ابوزکار نیشابوری فیلسوف یاد کرده که باید جز این یکی باشد.

الرد علی الباطنية و الغالية: ابوجعفر کلابی رازی، او جز ابو محمد عبدالله بن سعید بن محمد بن کلاب قطان بصری در گذشته پس از ۴۲۰ خواهد بود (التنبیه و الاشراف ۳۴۳ - شهرستانی ۱: ۱۲۷ و ۴۰ - ابن ندیم ۲۵۵ - سبکی ۲: ۵۱ - لسان المیزان ۳: ۲۹۰ - الانتصار خیاط ۲۰۹ - البدء و التاريخ ۵: ۱۵۰ - فصول مرتضی ۱: ۳۳ - تبصرة العوام ۴۸ - النقض ۱۵۸ - اقبال ۱۱۹ - مقالات اشعری چندین جا).

الرد علی الباطنية الغالية: قدامة بن یزید نعمانی (التنبیه و الاشراف ۳۴۳).

الرد علی التناسخية و الباطنية: ابوعلی محمد بن عبدالوهاب جبائی (التنبیه و الاشراف ۳۴۲).

الرد علی الثنوية و الرد علی المنانیه و نقص مسائل الملحدين: ابو یوسف یعقوب بن اسحق کندی (ابن ندیم ۳۶۲).

الرد الدامغه الثنوية و الرد علی الثنوية: ابومحمد فضل بن شاذان بن خلیل ازدی نیشابوری فقیه متکلم شیعی. او در ۲۶۰ در روستای بیهق میزیسته و شنیده که خارجیان بآنجا آمده اند و از اندوه آن درگذشته است و می گویند که عبدالله بن ظاهر (۲۳۱ - ۲۳۰) او را از نیشابور بیرون کرده است.

او بر محمد بن کرام و اسکافی و یزید بن برقع خارجی و احمد بن یحیی یا حسین گویا کرابیسی و اصم و یمان بن رئاب خارجی و ابوعبید و حسن بصری رد نوشته و بر ثنویان و منانیان و غالیان محمدی و فیلسوفان و مثلثان و مرجئیان و معطلان و حشویان و باطنیان و قرمطیان نقض نوشته و کتابها در کلام و فقه داشته که رویهم اینها به ۱۶۰ با ۱۸۰ اثر می رسیده است.

(فهرست طوسی ش 552 - نجاشی 216 - معالم ش 606 - خلاصه 132 - ابن داود 272 - ابن ندیم 323 - کشی 333 - استرابادی 260 - مامقانی 902).

الرد علی الرافضة: ابو حامد محمد مقدسی شافعی، نسخه نوشته 881 (فهرست المخطوطات المصورة 1: 127).

الرد علی الزنادقة و الجهمية فيما شكت فيه من القرآن: احمد بن حنبل (فهرست المخطوطات المصورة 1: 123 و 125).

الرد علی عبدة الاصنام و شرايع الاديان و القرابين و الذبايح و اجوبة ابی القاسم الكعبي و و التأويلات: ابو زيد احمد بن سهل بلخي (ابن ندیم 53 و 58 و 198 - معجم الادباء ياقوت 5: 112).

الرد علی الغالية: ابوالحسن بن زكريای گرگانی (التنبيه و الاشراف 343).

الرد علی المسمعی المتكلم فی رده علی اصحاب الحيولى و نقض انا بو الی فرفوريس فی شرح مذاهب ارسطا طاليس فی العلم الالهی و الرد علی الناشی فی نقضه الطب و مناقضة الطب: ابوبکر محمد بن زكريای رازی شاگرد بلخي (ابن ندیم 415 تا 420 - فهرست رازی از بیرونی).

الرد علی المطلعة: ابو عبدالله محمد بن حسن حکيم ترمذی در گذشته 285 نسخه مورخ 593 نوشته ابن العديم ش 3585 بلديه (فهرس المخطوطات المصورة 1: 125).

الرد علی المنجمين و اهل المنطق و الفلاسفة و اهل العروض: ابوالحسن علی بن محمد بن العباس بن فسانجس معتزلی امامی (نجاشی 191 - خلاصه 101 - ابن داود 250 - استرابادی 237 - مامقانی 2: 406).

رساله ابو محمد حسن بن علی بن محمد بن حنفيه (60 - 100) که از ارجاء و تأخير وحی و کتمان آن از پیامبر که سبائیان یاد کرده اند یاد نموده است، این رساله را سلیمان بن ابی شیخ از هيثم بن معاويه از عبدالعزيز بن ابان از عبدالواحد بن ایمن مکی روایت کرده که او آنرا املا می کرده است (ابن ابی الحديد 1: 440) او مردی دانشمند بوده و کیسانیان او را امام خوانده اند (عمدة الطالب 323).

این دانشمند خطیب هم بوده و کیسانیان او را پیشوای خود می دانستند و پسر خود را وصی ساخته و کیسانیان او را هم پس از پدر امام خوانده اند. وی رهبر مرجئیان است و مواعظی برای حسن بصری گرد آورده

و حسن از آنها بهره برده است. او در مسأله امامت مخالف خاندان خود بود و پدرش کمان بر سر او نواخته و گفته که تویی که علی بن ابی طالب را مؤخر می داری (عمدة الطالب چاپ هند ص ۳۳۳ و خطی - شهرستانی ۱: ۲۳۳ و ۲۲۸ - مقالات اشعری ۱: ۹۲).

شرح المقالات لابی القاسم البلخی و طبقات المعتزلة: قاضی القضاة عماد الدین ابو الحسن عبدالجبار بن احمد بن عبدالجبار همدانی استرآبادی در گذشته در ری در ۴۱۵ (دیباچه تنزیه القرآن عن المطاعن چاپ ۱۳۲۹ مصر - ابن ابی الحدید ۱: ۳: چلبی ۲: ۶۹).

شکند گمانیک و یچار: یا گزارش گمان شکن: مردان فرخ پسر او رمزد داد. متنی است پازند و پهلوی در رد بن اسلام و یهودیت و نصرانیت و مانویت و اثبات آیین زردشتی در شانزده باب، متن باب های سیزدهم تا شانزدهم با ترجمه آنها بفارسی و گزیده ای از باب یازدهم را صادق هدایت در ۱۹۴۳ بچاپ رسانده است. همین کتاب را د مناش de Menasce با ترجمه فرانسه در ۱۹۳۵ نشر نموده است.

طبقات الاشاعرة جمال الدین ابو محمد بن امام الکاملية صاحب الشمس القایاتی تلمیذ العلاء البخاری (دیباچه تبیین کذب المفتری ص ۲۲).

طبقات المتکلمین: ابو بکر محمد بن فورک اصفهانی کشته شده در ۴۰۶ بزره محمود غزنوی (سبکی ۳: ۵۲ - ابن خلکان ش ۵۸۲ - تبیین کذب المفتری ۱۲۵ و ۲۳۲ - تبصرة العوام ۱۱۱ - چلبی ۲: ۹۶).

طبقات المضلین یا کتاب متنبئین: اعتضاد السلطنه علی قلی میرزا پسر فتح علی شاه قاجار (۱۲۳۴ - ۱۲۹۸) درباره مدعیان نبوت و مهدویت (فرهنگ ایران زمین ص ۲۸۴ جلد ۱۰) او در سرگذشت امام زاده های دی (فهرست ادبیات ۳۱۱ ش ۱۰۱ ج) از آن بهمین نام یاد کرده و گفته: «و من شرح اینرا در کتاب متنبئین در باب مدعیان مهدویین که موسوم به طبقات المضلین است مشروحاً نوشته ام».

الطعن علی انساب الخلفاء الفاطمیین: شریف اخو محسن ابوالحسین محمد بن علی بن الحسین بن احمد بن اسمعیل بن محمد بن اسماعیل بن جعفر الصادق (نیمه دوم سده چهارم) که در بیست و اند کراسه بوده و گویا تا حوادث سال ۳۶۳ را داشته است. (حواشی قزوینی بر جهانگشای جوینی ۳: ۳۲۵ و ۳۲۷ و ۳۲۸ و ۳۳۰ و ۳۳۳ و ۳۳۶ - اتعاظ الحنفاء ۲۵).

الغوغاء من اصناف الامة من المرجئ و القدرية و الخوارج: ابو يحيى احمد بن داود بن سعيد فزاري
گرگانی که کتابها در رد اصحاب الحشو و فنون احتجاجات دارد و از آنها است «محنة النابتة في وصف مذاهب
الحشوية و فضايحهم». محمد بن طاهر (۲۴۸-۲۹۸) میخواست است او را بکشد.

(فهرست طوسی ش ۹۰ - نجاشی ۳۱۵ کشی ۳۳۰ - معالم ش ۱۰۷ - ابن داود ۴۰۷ - خلاصه ۱۹۱ -
استرآبادی ۳۶ و ۳۹۶ - مامقانی ۱: ۶۰).

الفرق: ابو بشر احمد بن ابراهيم بن احمد بن معلى بن اسد عمى بصرى اخبارى مستملى ابى احمد الجلودى
(م- ۳۳۲) و در گذشته پس از ۳۵۰ و نزدیک بزمان ابن ندیم، درباره آن گفته اند «کتاب حسن غریب».

(نجاشی ۷۰ - فهرست طوسی ش ۸۰) الرجال طوسی ۴۴۵ - ۴۵۵ - معالم ش ۸۰ - ابن داود ۲۱ - ابن
ندیم ۲۷۹ - خلاصه ۱۶ - استرآبادی ۳۰ و ۳۱ - مامقانی ۱: ۴۶ و ۴۸ و ۷۷).

فرق الشيعة: ابوطالب عبد يا عبیدالله بن ابى زيد احمد بن عبیدالله بن محمد بن يعقوب بن نصر انبارى
واسطى شيعى با بوشى يا ناوسى واقفى در گذشته در واسط در ۳۵۶، بندی از او در کتاب الغيبة طوسی (۲۵۹)
آمده که گویا از همین کتاب باشد. از اوست المطالب الفللسفیه والابانة عن اختلاف الناس فى الامامة.

(نجاشی ۶۲ - فهرست طوسی ش ۴۳۴ - رجال طوسی ۴۸۶ - معالم ش ۴۸۷ و ۵۱۳ - خلاصه ۱۰۶ -
ابن داود ۱۹۶ و ۴۶۶ - استرآبادی ۲۱۷ و ۱۹۷ - مامقانی ۲: ۱۶۲ - ۱۶۴ - نقد الرجال ۲۱۴ و ۲۱۶ - ابن ندیم
۲۷۹ - اقبال ۱۴۰).

فرق الشيعة يا مقالات الامامية و الفرق و اسماوها و صنوفها: ابو القاسم سعد بن عبدالله بن ابى خلف
نمیری اشعری قمی در گذشته ۲۹۹ یا ۳۰۱ یا روز چهارشنبه ۲۷ شوال ۳۰۰ در ولایت رستم (فهرست ابن ندیم
ص ۳۱۲ - رجال طوسی ۴۳۱ و ۴۷۵ - فهرست طوسی ص ۱۵۳ چاپ هند و ص ۷۵ چاپ نجف - نجاشی ۱۲۶ -
معالم ش ۳۴۹ - خلاصه ۳۹ - ابن داود ۱۶۸ و ۴۵۷ - نقد الرجال ۱۶۹ - اتقان المقال ۶۶ - مجلسی ۱۵۳ -
استرآبادی ۱۵۹ - مامقانی ۲ - ۱۶ - ۲۰ - کشف الحجب ۴۵۲ - اکمال الدین ۲۵۱ و ۲۵۷ - ابن ندیم ۳۱۲ -
اقبال ۱۴۱ - ۱۶۱ - بحار: ۷ و ۱۳).

فرق الشيعة: ابو القاسم نصر بن صباح بلخى غالى نگارنده معرفة الناقلين. کشی در رجال خود در چندین
جا مانند ص ۳ و ۱۲ و ۱۳ و ۲۰۷ و ۲۰۹ و ۲۱۰ و ۲۱۶ و ۳۲۲ و جز اینها سخنان او را آورده و باید از همین

فرق الشیعة او گرفته باشد. در اکمال الدین ابن بایویه (ص ۲۶۸) روایتی آمده است از سعد بن عبدالله از علان علی بن محمد کلینی رازی از همین نصر بن صباح بلخی. اقبال (۱۴۰) مینویسد که او از شیوخ روایت کشی و عیاشی سمرقندی که هر دو از دانشمندان نیمه نخستین سده چهارمند بوده است.

آقای مشکور (ص ید) فرق الشیعه سعد باستناد همین گفته او می نویسد که نصر بن صباح در نیمه نخستین سده چهارم در گذشته است با اینکه از سخن اقبال چنین چیزی بر نمی آید (نجاشی ۳۰۲ - رجال طوسی ۵۱۵ - ابن داود ۵۲۲ - خلاصه ۲۲ - استرآبادی ۳۵۲ - مامقانی ۳: ۲۶۸ - اقبال ۱۴۰).

الفرق المفترقة بین اهل الزيغ و الزندقة یا ذکر الفرقة المبتدعة و اهل الالهواء و مذاهبهم: فخر ابو محمد عثمان بن عبدالله بن الحسین عراقی که در آن از اسماعیلیان بتفصیل بحث شده و فهرست آثار آنان در آن هست و در ۵۴۰ ساخته شده است.

نسخه ها:

۱. سلیمانیه آستانه ش ۷۹۱ نوشته ۹۰۴.
۲. عاطف افندی ش ۱۳۷۳ مورخ ۱۰۹۵.
۳. آستان قدس رضوی بنام کتاب التواریخ و الملل و منسوب به غزالی و مورخ ۷۹۳.
۴. کتابخانه اوقاف عراق ش ۶۸۱۹ مورخ ۱۳۰۹.
۵. بلدیه ۶۴۲۰.

چاپ دکتر یشار قوتلو آی در آنقره در ۱۹۱۶ گویا گزیده ایست از آن (ادبیات اسماعیلی) ایوانف ص ۱۴ به انگلیسی - حواشی نگارنده بر جامع التواریخ رشیدی (اسماعیلیان) ص ۲۲۱ - فهرست مخطوطات المصورة (۱۲۴۱).

الفرق والرد علیهم: ابوجعفر حفص بن ابی المقدام اشیم خارجی اباضی رهبر حفصیان (ابن الندیم ص ۲۵۹ - لسان المیزان ۲: ۳۳۰ - اشعری ۱: ۱۷۰ - الفرق بین الفرق ۶۲ - مختصر الفرق ۸۸ - الحور العین ۱۷۵ - شهرستانی ۱: ۲۱۴ - التبصیر ۳۴ - الفرق الرازی ۵۱ - خطط مقریزی ۴: ۱۸۰).

فصول: در رد ملحدان و باطنیان و دهریان و غالیان: خواجه امام رشید الدین عبدالجلیل بن مسعودی متکلم النقض ص ۴۷۲).

الفصول التامة فی هداية العامة: که تنها در حدیقه الشیعة در فصل رد صوفیان از آن یاد شده و گفته شده که از مؤلف تبصره العوام است (ذریعه ۳: ۳۱۹ - تاریخ طبرستان ۲: ۹۱ فهرست ابن باویه قمی ۱۱ - امل الآمل ۵۰۹ - مقابس الانوار ۱۴ - مستدرک ۳: ۴۹۰ و ۴۶۶ که تبصره العوام و همین الفصول را از او میدانند.

الفهرست: ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب اسحق بن محمد بن اسحق الندیم شیعی معتزلی مؤلف کتاب التشبیہات (۲۹۷ - ۳۸۵)، ساخته ۳۷۷ (فرهنگ ایران زمین دوره ۷ دیباچه مختصر فی ذکر بعض الحکماء اليونانین والملیین - معجم الادباء یاقوت ۶: ۴۰۸ - لسان المیزان ۵: ۷۲ - استرآبادی ۳۹۸ - مامقانی ۳: ۷۷ - تعلیقه بهبهانی ۲۸۱ و ۴۰۳).

ابن ندیم ازین کسان در فهرست روایت می کند از:

ابو اسحق بن محمد بن اسحق (ص ۳۲۷) و ابی محمد جعفر خلدی (۲۶۰) و ابو عبدالله بن رزام (۲۶۴) و ابی الحسن بن سنان (۲۷۰) و ابو خالد مهلبی (۲۸۶) و ابوالفرج بن معافای نهروانی (۳۲۶ و ۴۲۸) و ابوالقسم بلخی در محاسن خراسان و ابو بکر بن الاخشید و ابوالعیناء و ابو عبدالله و ابوالحسن علی بن محمد معروف به ابن ابی جعفر و ابوالقسم حجازی (ص ۲۹۱ و ۲۹۴ این اخیری - نسخه چستربیتی) و از ابواسحاق سیرافی و ابوالفرج اصفهانی (لسان المیزان).

کتاب المناظرة للشاک بحضرة جعفر: علی بن یقظین بن موسی کوفی بغدادی (۱۲۴ - ۱۸۲).

(ابن ندیم ۳۱۴ - نجاشی ۱۹۵ - الرجال طوسی ۳۵۴ - الفهرست طوسی ش ۳۷۸ - معالم العلماء ش ۴۲۴ - ابن داود ۲۵۳ - کشی ۲۷۰ - خلاصه ۹۱ - استرآبادی ۲۴۰ - مامقانی ۲: ۳۱۵).

کتاب ماوراء النهر من خراسان که در آن سرگذشت مسلمیه آمده است (ابن ندیم ۴۸۳).

الکشف عن مذاهب الحرنانیین الصابه: ابو یوسف ایشع قطیعی نصرانی (ابن ندیم ۴۴۵).

کتاب المشایخ: ابوالحسن بن زفرویه (زفرویه) بصری شاگرد ابوعلی جبائی که گرایش به ابوهاشم داشته است (المنیة والامل ص ۳۷ و ۴۵ و ۶۰ و ۶۵).

کتاب المشایخ: محمد بن زکریای الغیلانی. در المنیة والامل ص ۲۸ از این کتاب یاد شده و او باید جز ابو عبدالله یا ابو جعفر محمد زکریا بن دینار غلابی جوهری بصری در گذشته در بصره در ۲۹۸ باشد که سرگذشت او در رجال مامقانی ۳: ۱۱۷ و رجال استرآبادی ص ۲۹۶ و لسان المیزان ۵: ۱۶۷ و ۱۶۸ و خلاصة علامه ۱۵۶ و رجال ابن داود ۳۱۱ و معالم العلماء ش ۷۵۶ و فهرست ابن ندیم ۱۵۷ و رجال نجاشی ۲۴۴ هست.

کتاب فيه ملل الهند و ادیانها که بدستور یحیی بن خالد برمکی مردی بهند رفته و آن را نوشته و ابن ندیم نسخه مورخ روز آدینه ۴ محرم ۲۴۹ نوشته یعقوب بن اسحق کندی را دیده است (ابن ندیم ص ۴۸۴).

کتاب فی ملل الهند و ادیانها - (جز آن یکی) (ابن ندیم ۴۸۷).

کتاب یحیی بن بشر (بشیر) بن عمر ارجانی نهانندی از یاران ابو الهذیل و استاد ابوبکر محمد بن ابراهیم زبیری و همزمان ابو سعید احمد بن سعید اسدی. ابن جوزی نسخه از آن را که در مدرسه نظامیه دویست و بیست و یک سال پیش از او نوشته شده بوده (نزدیک سال ۳۷۷) خوانده و بنوشته او در این کتاب از دیصانیان و پیروان ارسطو (سخنان آنها درباره زمین و قدم جهان) و فیلسوفان (درباره حدوث جهان و آفرینش) و ستاره پرستان و برهمنان و مجوس و هندوان یاد شده است (تلبیس ابلیس ص ۴۴ تا ۴۷ - ۵۰ - ۶۱ - ۷۵ - ۸۰ - المنیة والامل ص ۲۵ - ۲۷ و ۴۴ و ۴۵ و ۵۲ چاپ هند و ص ۴۴ و ۴۶ و ۷۸ و ۷۹ و ۹۰ - چاپ بیروت - گویا لسان المیزان ۶: ۲۴۳ و ۲۷۵).

گجسته ابالیش یا گفتگو و مناظره آذر فرنیغ پس فرخ زاد با ابالیش زندیق نزد مامون، ترجمه فارسی تهران ۱۳۱۸ خ.

المبتدا یا بدء الخلق: ابو عبدالله یا ابوبکر محمد بن اسحق بن یسار مدنی عراقی نگارنده سیرة الرسول و در گذشته ۱۵۰ تا ۱۵۳. چنانکه در البدء و التاریخ (۱: ۱۴۹) آمده است. او نخستین بار درباره آغاز آفرینش کتاب نوشته است.

(ابن ندیم ۱۳۶ - استرآبادی ۲۸۳ - تعلیقة بهبانی ۲۸۲ مامقانی ۲: ۷۸ و ۷۹).

مجالس الرضا مع اهل الادیان [والمتکلمین و الفرق]: ابو محمد حسن بن محمد بن سهل (فضل) بن یعقوب بن سعید بن نوفل بن حرث بن عبدالمطلب هاشمی نوفلی از راویان امام هشتم.

گویا از همین کتاب است که در عیون اخبار الرضا (ص ۸۷ - ۱۰۶) شرح این مناظره آمده است از همو. (نجاشی ۲۷ و ۴۲ - ابن داود ۴۴۲ و ۴۴۶ - خلاصه ۴۳ - استرآبادی ۱۰۸ و ۱۱۶ با حاشیه بهبهانی - مامقانی ۱: ۳۰۸).

همچنین کتاب وفاة الرضا از ابوالصلت عبدالسلام بن صالح خراسانی در گذشته ۲۳۶ (کشی ۳۷۸ رجال طوسی ۳۸۰ و ۳۹۶ - نجاشی ۱۷۲ - خلاصه ۱۱۷ و ۲۶۷ - ابن داود ۲۲۴ - و ۴۰۰ و ۴۷۴ و ۵۶۷ - استرآبادی ۱۹۳ و ۳۸۹ با حاشیه بهبهانی - حاشیه رجال طوسی ص ۳۸۰ از میزان الاعتدال ۲: ۱۲۹ و تهذیب التهذیب ۶: ۳۱۹ - ۳۲۲ - انساب سمعانی).

ابن بابویه در همین عیون (ص ۱۰۷ و ۱۰۸) گفتگویی که امام رضا با اهل الملل و المقالات و علی بن محمد بن الجهم و مأمون کرده است از ابوالصلت عبدالسلام بن صالح خراسانی هروی در گذشته ۲۳۶ روایت نموده است. و گویا از کتاب وفات الرضای او گرفته باشد.

مختصر الاصول فی تعیین اختلاف مقالات الفرق الخلاف المتظاهرين بالاسلام من الزيديه اهل الراى و المعتزلة او لحشوية الشافعية والحنفية والمالكية والجبرية والفلاسفة والزنادقة المعطلة: علی بن محمدان الوليد. (فهرست مجدوع ۱۵۰ - ایوانف ۲۵۱).

المختصرة فی تحقیق اعتقاد الاسماعيلة من الحنفية و الاثنى عشرية و الرد عليهم (فهرست مجدوع ۱۴۰ - ایوانف ش ۴۰۲).

المرجان فی اختلاف اهل الاسلام: ابن الراوندى ابوالحسين احمد بن يحيى محمد بن اسحاق مروروى (الفهرست ابن الندیم (نسخه چستربیتی و چاپ شده در مجلات) - البدء والتاریخ ۵: ۱۴۳ - شهرستانی ۱: ۸۱ و ۱۰۱ و ۳۰۸ و ۳۳۰ - معالم ص ۷ و ۱۳۱ ش ۹۷۶ - الحور العين ۱۵۳ و ۲۶۰ - اربعین رازی ۴۵۸ - تلخیص المحصل ۴۳ پ - الشافی سید مرتضی - مامقانی ۳ فصل الکنی: ۴۳ - تبصرة العوام چندین جا).

المرشد فی اخبار المتکلمین در هزار برگ: ابو عبدالله محمد بن عمران بن موسى مرزبانى کاتب خراسانى معتزلى (۲۹۶ - ۳۸۴) نگارنده کتاب الاوائل (ملحق کتاب الاصنام ص ۸۱ و ۸۷ - ابن ندیم ۱۹۰ - المنية والامل ۵۹ و ۶۹ - الاصنام کلبی ۳۰ - ۸۷ - چلبی ۱: ۶۲ و ۲: ۹۶).

المصابيح: محمد بن یزداد که ابن المرتضی از آن نقل میکند و او باید جز ابو عبدالله محمد بن یزداد بن سويد منشى وزير مأمون باشد که کتاب رسایل و دیوان شعر دارد و پسرش ابوصالح عبدالله هم از نویسندگان بوده

و کتاب التاریخ و کتاب الرسائل دارد و پسرش ابواحمد عبدالله آن را تا بسال ۳۰۰ رسانده است و همچنین جز محمد بن یزداد رازی که از اصحاب امام عسکری بوده است (المنیة والامل ص ۶ و ۱۸ و ۲۰ و ۲۲ و ۲۵ و ۲۸ و ۳۸ و ۴۱ و ۴۳ و ۴۴- ابن ندیم ۱۷۹ و ۱۸۰ - رجال طوسی ۴۳۶ و ۵۰۹ - کشی ۱۸۱ و ۳۲۹ و استرآبادی ۳۲۹ - ابن داود ۳۴۱ - مامقانی ۳: ۲۰۱).

المقالات: ابن اخی زرقام احمد بن بن حسن بن سهل مصمعی (التنبیه والاشراف ص ۳۴۲ - اقبال ۱۳۸).

المقالات: ابن المفضل - یا ابن المفضل. در سرگذشت هشام بن الحکم (م ۱۹۹) در معرفة الناقلین کشی (ص ۱۷۲ و ۱۷۴ و ۱۷۵) آمده که در زمان مهدی عباسی (۱۵۸ - ۱۶۹) ابن المفضل برای او که در سال ۱۶۷ بر زندقیان و اصحاب الاهواء سخت گرفته بود کتابی در فرقه های گوناگون نوشته و از میان آنها از زرایان و عماریان و یعفوریان و سلیمانیان و جوالیقان (پیروان زراره و عمار ساباطی و سلیمان اقطع و هشام بن سالم و دیگران) یاد کرده است و آن را در باب الذهب و مدینة الوضاح بغداد بر مردم خوانده اند (استرآبادی ۳۶۳ - مامقانی ۳: ۲۹۴ - طبری در سرگذشت مهدی عباسی - تاریخ یعقوبی ۳: ۱۳۳).

المقالات: ابوبکر محمد بن عبدالله شیبب بصری معتزلی مرجئی قدری یار نظام (التنبیه والاشراف ۳۴۲ - مقالات اشعری چند جا - التبصیر ۱۵ - شهرستانی ۱: ۲۲۷ - سمعانی در انساب ۳۲۹ ب - اقبال ۱۳۷).

المقالات: ابوالعباس [محمد بن محمد] ایرانشهری (الهند بیرونی ۴ و ۱۶۶ - الاثار الباقیة ۲۲۲ - ۲۲۵ - زاد المسافرین ۷۳ و ۹۸ و ۱۰۲ - بیان الادیان چاپ شده در فرهنگ ایران زمین ش ۱۶ ص ۳۰۶).

المقالات: ابو عیسی محمد بن عیسی برغوث کاتب پیرو حسین بن محمد نجار (التنبیه والاشراف ۳۴۲ - ابن ابی الحدید ۱۶: ۱۹ و ۳۶۸ - الانتصار ۱۳۳ و ۱۳۴ - الفصل ۳: ۲۲ - شهرستانی ۱: ۱۱۶ - الفرق بغدادی ۱۹۷ - منهاج السنة ۱: ۲۵۶ - اقبال ۱۳۷).

المقالات: ابو عیسی محمد بن هارون بن محمد وراق استاد ابن رواندی و در گذشته ۲۴۷، از اوست اختلاف الشیعة (ابن ندیم ۴۷۳ - التنبیه والاشراف ۳۴۲ - مروج الذهب ۱: ۱۵۷ و ۷: ۱۳۷ - نجاشی ۲۶۳ - معالم العلماء ش ۹۱۹ - الانتصار خیاط ۱۴۹ و ۱۵۵ - مقالات اشعری چند جا - مروج الذهب ۵: ۴۷۴ - شهرستانی ۱: ۳۰۸ و ۲: ۷۴ - شافی سید مرتضی ۲ و ۱۳ - خلاصه ۲۶۹ - بیان الادیان ۱۰ و ۵۴ و ۵۵ - ابن داود ۳۳۸ - اربعین رازی ۴۵۸ - لسان المیزان ۵: ۴۱۲ - ابن ابی الحدید ۱: ۱۷ - الحور العین ۱۷۰ - اللاحاد فی الاسلام (فهرست

نامها) - ارینتل کالج میگزین ص ۹۱ - رواشح سماویه ۵۵ - عمده الطالب تیموری استرآبادی ۳۲۸ - مامقانی ۳: ۱۹۸ - اقبال ۸۴ تا ۸۷ و ۱۳۸ و ۱۴۰) عمده الطالب تیموری در سرگذشت محمد حنفیه و کیسانیان (۳۰ر).

المقالات: ابوالقاسم عبدالله بن احمد بن محمود کعبی بلخی (۲۷۳ - ج ۱: ۳۱۹) که شاگرد ابوالحسین خیاط بوده و برتر از او بیار آمده و رهبر گروه بلخیان است. از اوست کتابی در عروض در رد خلیل و کتاب فی الطعن علی المحدثین و کتاب فی التفسیر و تأیید مقالة ابی الهذیل و کتاب فی حجية اخبار الاحاد علی خلاف انکار استاده الخیاط و محاسن خراسان و شرح مقالات زرقان. او المقالات را در ۲۷۶ آغاز کرده است (چلبی ۲: ۴۹۳) از اوست عیون المسائل و الجوابات در سرگذشت خرمیان (مرج الذهب ۱: ۱۵۶).

بنگرید به: التنبيه والاشراف ۴۳۴ - الفرق بین الفرق بغدادی ۱۳ و ۲۰ و ۴۵ و ۶۷ و ۶۹ و ۹۲ و ۱۰۸ و ۱۰۹ و ۱۱۰ - التبصیر اسفراینی ۵۱ و ۵۲ - مختصر الفرق رسعی ۲۷ و ۶۶ و ۱۱۸ و ۱۱۹ و ۱۲۰ - المنية والامل ۵۱ - الحور العین چندین جا - تبصرة العوام ۱۸۷ و ۱۸۸ و ۲۰۱ و ۲۰۳ - فهرست طوسی ص ۱۳۲ - معالم العلماء ص ۸۵ - لسان المیزان ۱: ۲۳۱ و ۲: ۲۵۵ و ۳۳۲ - نجاشی ص ۲۶۵ - مقریزی ۲: ۴۳۸ - ابن ندیم ۱۹۱ و ۲۴۷ و ۴۸۰ و ۴۸۳ - ابن خلکان ۱: ۳۵۶ - تلبیس ابلیس ۸۳ و ۱۷۳ - امالی سید مرتضی ۱: ۹ و ۱۶۹ و ۱۷۸ و ۱۸۶ و ۱۸۵ و ۴۶۸ و ۵۱۴ - معاهد التنصیص ۱: ۷۶ و ۷۷ - ابن ابی الحدید ۱: ۳ و ۱۷ و ۲۰۵ و ۲۶۴ و ۳۶۲ و ۲: ۳۳۴ - اقبال ۸۶ و ۱۳۷ و ۱۳۸).

المقالات: ابو الهذیل زفر بن الهذیل عنبری تمیمی اصفهانی کوفی حنفی (۱۱۰ - ۱۵۸ در بصره) از یاران امام صادق و از اصحاب رای.

(ابن ندیم ۲۸۵ - الرجال طوسی ۲۰۱ - التبصیر اسفراینی ۱۱۳ - شهرستانی ۱: ۳۶۶ - لسان المیزان ۲: ۴۷۶ - ابن خلکان ش ۲۲۹ - الجواهر المضية ۱: ۲۴۳ - استرآبادی ۱۴۸ - مامقانی ۱: ۴۴۶ - چلبی ۲: ۴۹۲: مقالات).

المقالات و بیان و هم المعتزله: علم الهدی ابو منصور محمد بن محمد ماتریدی سمرقندی حنفی در گذشته ۳۳۳، از اوست التوحید تدویلات القران ورد الوائل الادلة کعبی و پند و اندرز فارسی که در فرهنگ ایران زمین بچاپ رسیده است و شرح الفقه الاکبر چاپ ۱۳۲۱ دکن.

(الجواهر المضية ۲: ۱۳۰ - احیاء الاحیاء زبیدی ۲: ۵ - چلبی ۲: ۴۹۳ - دیباجه تبصره ساوی ص ۵۶ - بروکلن ۱: ۱۹۵ و ذیل ۱: ۳۴۶).

المقالات: ابو يعلى محمد بن شداد زرقان معتزلى صاحب ابى الهذيل و غلام ابراهيم بن سيار نظام (مقالات اشعري چندین جا - البدء و التاريخ ۱: ۱۴۰ و ۱۴۶ - الفرق بين الفرق ۴۲ و ۱۲۵ الحور العين ۱۷۰ - تبصرة العوام ۵۵ - ابن ابى الحديد ۱: ۱۷ - المنية والامل ۴۵ - التنبيه والاشراف ۳۴۲).

المقالات: عباد بن سليمان صيمرى معتزلى از ياران ابو الهذيل علاف بصرى و هشام بن عمر فوطى (التنبيه ۳۴۲ - الانتصار ۹۱ و ۲۰۳ - ابن ابى الحديد - الفرق بغدادى ۱۴۷ و ۱۴۸ و ۲۶۱ - الفصل ابن حزم ۳: ۵۴ - اقبال ۱۳۷).

المقالات: محمد بن هيصم كرامى (ابن ابى الحديد ۱: ۱۷۰ - ۳۵۱ - شهرستانى ۱: ۴۳ - ۱۶۰ - اقبال ۸۶ - لسان الميزان ۵: ۳۵۴).

مقالات الاسلاميين و اختلاف المصلين و مقالات غير السلاميين و مقالات الملحدين و جمل المقالات و الشرح و التفصيل فى الرد على اهل الافك و التضليل و الدافع للمهذب للخالدى فى المقالات: ابن ابى بشر ابوالحسن على بن اسماعيل بن ابى بشر اشعري بصرى كلابى.

اشعري در المقالات (ص ۸۵ چاپ استانبول و ص ۱۵۵ چاپ مصر) از كشته شدن قرمطى كه در دكه بسال ۲۹۱ او را كشته اند ياد نموده است (ديباچه چاپ استانبول) او در مقالات (۲: ۲۲) از مقالات الملحدين ياد کرده و جمل المقالات (فى جمل مقالات الملحدين و جمل اقاويل الموحدين) او را ابن عساكر در تبیین كذب المفترى ياد نموده است (ديباچه مقالات چاپ دوم ص ۳۱) (ابن نديم ۲۵۷ - ديباچه مقابسات توحيدى ۶۹ - التنبيه والاشراف ۳۴۳ و ۳۹۵ - منهاج السنة ۳: ۷۲ - تبیین كذب المفترى ص ۱۳۱ - سبكى ۲: ۲۴۵ - اقبال ۱۳۸).

المقالات فى اصول الديانات: ابوالحسن على بن الحسين بن على مسعودى بغدادى در گذشته ۳۴۶. او مروج الذهب را در ۳۳۲ و التنبيه والاشراف را در ۳۴۵ (يزدگردى) ساخته و بجز اينها فهرست دارد و نظم الادلة فى اصول الملة و المسائل والعلل فى المذاهب و الملل و البيان فى اسماء الائمة و خزائن الدين و سر العالمين والابانة فى اصول الديانة و سر الحياة كه در آن از خرميان و كودكيان و كودشاهيان ياد کرده است والانتصار المفرد لفرق الخوارج و الاستبصار فى المامة و تقليب الدول و تغيير الاراء و الملل و البيان من اسماء الائمة و ما قالته الامامية فى ذلك و مقادير اعمارهم و كيفية اعدادهم (بنگرید به: ابن نديم ۲۱۹ - نجاشى ۱۷۸ - خلاصه ۱۰۰ - ابن داود ۲۴۱ - فرج المهموم ۱۲۶ - سبكى ۲: ۳۰۷ - لسان الميزان ۴: ۲۲۴ - استرآبادى ۲۳۱).

- مامقان ۲: ۲۸۲ - اقبال ۸۶ - ۱۳۸ - ۱۶۱ - التنبیه والاشراف چاپ ۱۳۵۷ مصر ص ۳ - ۱۳۷ - ۲۵۸ - ۲۸۹ -
۳۰۶ - ۳۴۲ - ۳۴۳ - مروج الذهب ۵: ۴۴۱ و ۴۴۲ و ۴۷۳).

مقالات الخوارج: ابو علی الحسین بن علی بن یزید مهلبی کرابیسی مجبری محدث فقیه در گذشته ۲۵۶ (لسان
المیزان ۲: ۳۰۳ - شهرستانی ۱: ۲۰۵ - ابن ندیم ۲۵۶ - اشعری ۱: ۱۶۶).

المقالات: یمان بن رثاب ثعلبی بیهسی خراسانی خارجی، نگارنده الرد علی المرجئة، فضل شادان نیشابوری شیعی
برآوردی نوشته است (معالم ص ۸۱) (ابن ندیم ۲۵۸ - مقالات اشعری ۱ - ۱۸۶ - شهرستانی ۱: ۲۰۰ - التنبیه
والاشراف ۳۴۲ - البدء و التاريخ ۵: ۱۳۲ و ۱۴۰ - اقبال ۱۳۷ - لسان المیزان ۶: ۳۱۶) ابوالحسن علی بن رثاب
طحان شیعی کوفی برادر اوست و در هر سالی سه روز با هم مناظره می کردند و از هم جدا می شدند و بهمدیگر
سلام نمی دادند. مانند جعفر بن مبشر معتزلی و برادرش حنش بن مبشر محدث حشوی (فهرست طوسی ش ۳۶۵
- نجاشی ۱۷۵ - معالم ش ۴۱۲ - ابن ندیم ۳۰۸ - خلاصه ۹۳ - ابن داود ۲۴۴ - استرآبادی ۲۳۳ - مامقانی ۲:
۲۸۸ - مروج الذهب ۵: ۴۴۲).

مقالات الشیعة: ابن ابی الحدید مدائنی معتزلی، او بنوشتن این کتاب می پرداخته و همینکه شرح نهج البلاغه را
آغاز کرده بود آن را کنار گذارده است (شرح نهج ۱: ۴۴۱) همچنین از او است: تلخیص نقض السفانیة (۱: ۲۰۴).

او درباره غالیان می نویسد که ریشه غلو از عراقیان و کوفیان است چه در این منطقه در روزگار خسروان
ساسانی مانی و مزدک و دیسان پیدا شده بودند و زمینه برای بروز اینگونه اندیشه ها در میان آنها فراهم بوده
است اما در حجاز که مردمی ساده و زمخت می زیسته اند و خردمند و فیلسوفی در میان آنان نبوده است چنین
چیزی پیدا نشده و آنان در باره پیامبر غلو نکرده اند (شرح نهج ۱: ۳۷۵) در کامل مبرد (چاپ ۱۳۰۹ مصر ۲:
۱۲۳) نیز آمده «الاعرابی لا يعرف المقالات التي اليها اهل الاهواء».

او درباره کسانی که علی را خدا خوانده و روزه می گشوند و علی آنها را سوزانیده است خبری از ابوالعباس
احمد بن عبیدالله بن عمان ثقفی از محمد بن سلیمان بن حبیب مصیصی از علی بن محمد بن سلیمان نوفلی معاصر
امام عسکری (مامقانی ۲: ۳۰۴) روایتی آورده (شرح نهج ۱: ۲۳۹).

ابن ابی الحدید در ج ۱ شرح نهج یاد می کنید از ابو عیسی وراق و ابن رواندی (۱۶۷ - ۱۶۸ - ۱۶۹) (۱۶۸)

هشام الحکم (۱۶۷ و ۱۶۸) خدا (عالم بمستقبل نیست و جسم است).

معمر بن عباد (خدا عالم بمستقبل نیست)

جهم بن صفوان (خدا برای خود علمی آفرید و عالم شد)

جوینی اشعری (خدا علم اجمالی دارد) (مسترسيله) (خدا را وفره سوداء است)

هشام بن سالم جوایقی (خدا نور است)

محمد بن النعمان احوّل شیطان طاق (خدا نور است)

ابی مالک بن الخضر می (خدا نور است)

مقاتل بن سلیمان (خدا انسان است)

داود جورابی (خدا انسان است)

نعیم بن حماد مصری (خدا انسان است)

مغاذ عنبری (خدا را چهره است)

ابن ابی الحدید در ج ۱ شرح نهج یاد می کند از هشام بن الحکم و علی بن منصور و یونس بن عبدالرحمن و هشام بن سالم جوایقی که خدا را در بالا دانست (۱۶۹) و حاظ (۱۷۱) و محمد بن هیصم کرامی (۱۶۹ - ۱۷۱) (تاج) و راوندی و تاج او (۱۷۰ - ۱۷۱ و ۱۷۲) و قاضی القضاة (۱۷۱) و مضر و کهمس و احمد جهیمی (بجیمی) و ابوالحسن (فی التصفح) و ایوب سجستانی.

نیز: قال قاضی القضاة: قوم من الوراقین قالوا بنفی الاله

او در ج ۱ شرح نهج یاد می کند از نقض عثمانیه (۳۷۵)

و نسب معتزله (۳۵۱) مانند آنچه در المنية و الامل آمده است (نیز ۴) و شیوخ معتزله (۱۶۷ - ۱۶۸ - ۱۶۹ -
۱۷۱ - ۳) و محمد بن عیسی برغوث (۳۶۸ - ۱۶۹) و رازی (۲۶۴) و ابو اسحق نظام (۳۰۹ - ۳۶۲ - ۱۶۹) و
مانوی و مجوس (۲۶۵)

و ابن دیزیل (۲۸۲) (کیست) (فی کتاب صفین) و ابو حفص معود (۳۶۲) (من اصحابنا) و واصل (۳۸۳) (کلامی
از او) و ابو عثمان خالدی ۱۸۹ (شعری از او) و ابو عبدالله بصر متکلم (۲۰۴) او در ج ۲ شرح نهج یاد میکند از
مقامات اسکافی (۳۳۴) و ابی الهذیل (۱۱۳) و رمانی (۱۰) و ابو علی و ابو القاسم فی تفسیریهما و عثمانیه
جاحظ (۱۳۶) و کتاب معتضد در سال ۲۸۴ در لعن معاویه از طبری (ص ۲۳۵) و کتاب دوستان ۴۸۵ (مانند
ابن ندیم) و آئین عرب ۳۸۱ - ۴۵۴.

او در شرح نهج البلاغه (۲: ۳۳۴) یاد کرده است

از: قاضی القضاة درباره طبقه هفتم معتزلی بدینگونه:

۱. ثمامة بن اشرس ابامعن
۲. ابا عثمان جاحظ
۳. ابو موسی عیسی صبیح مردار
۴. اباعمران یونس بن عمران
۵. محمد بن اسمعیل عسکری
۶. عبدالکریم بن روح عسکری
۷. ابو یعقوب یوسف بن عبدالله شحام
۸. ابو الحسین صالحی
۹. صالح قبه
۱۰. جعفر بن جریر جعفر بن میسر

۱۱. ابا عمران بن نقاش

۱۲. ابا سعید احمد بن سعید دری

۱۳. عباد بن سلیمان

۱۴. ابو جعفر محمد بن عبدالله اسکافی و عباد بن سلیمان صمیری و زرقان و عیسی بن هیشم صوفی.

الملل و النحل: ابو سهل اسماعیل بن علی بن اسحاق بن ابی سهل نوبختی (۲۳۷ - ۳۱۱) چنانکه در لسان المیزان آمده است (۱: ۴۲۴) کتابی است بزرگ و شهرستانی در الملل و النحل خود از او گرفته است. او ردود و نقوض فراوان هم دارد. از این کتاب او جز در لسان المیزان یاد نشده است. (الرجال نجاشی ۲۲ - الفهرست طوسی ش ۳۶ - الفهرست ابن ندیم ۲۵ - معالم ش ۳۶ - خلاصه ۹ - ابن داود ۵۸ - استرآبادی ۵۸ - مامقانی ۱: ۱۳۹ - شهرستانی ۱: ۳۲۹ - اقبال ۹۶).

الملل و النحل: ابن ابی الدم قاضی شهاب الدین ابواسحاق ابراهیم بن عبدالله همدانی حموی شافعی در گذشته ۸۴۲ شارح الوسیط غزالی (المهرجان لابن سینا ۳: ۲۷۲ - لسان المیزان ۲: ۲۹۳ - چلبی ۲: ۶۳۳).

الملل و النحل: ابو منصور عبدالقاهر بغدادی در گذشته ۴۲۹ که خود او در الفرق بین الفرق (ص ۶۰ و ۲۱۷) از آن یاد کرده و در التبصیر فی الدین ابو المظفر شاهفور اسفراینی (ص ۱۲۰) هم از آن یاد شده است. بروکلمن نسخه ش ۵۵۵ عاشر افندی را همین کتاب دانست (ذیل ۲: ۶۶۷).

مناظره سیزده تن از دانشمندان اسلامی و متکلمان دیگر مذاهب نزد یحیی بن خالد بن برمک که در مسائل کلامی و فلسفی گفتگو میداشتند در عشق: علی بن هیشم امامی شیعی و ابومالک حضرمی خارجی شاری و محمد بن هذیل علاف معتزلی و هشام بن حکم کوفی امامی و ابراهیم بن یسار نظام بصری معتزلی و علی بن منصور شیعی یار هشام بن الحکم و معتمر بن سیمان معتزلی و بشر بن معتمد معتزلی بغدادی و ثمامة بن اشرس معتزلی و سکال امامی یار هشام بن الحکم و صباح بن الولید مرجئی و ابراهیم بن ملک متفقه بصری و موبذ مجوسی و داور مجوسان (مورج الذهب ۶: ۳۶۸ - ۳۷۶).

المنیة والامل: احمد بن یحیی بن المرتضی در گذشته ۸۴۰ (چاپ حیدر آباد در ۱۳۱۶/۱۹۰۲ و بیروت).

المواقف: قاضی عضدالدین ایجی.

مذهب المقالات: ابو محمد عبدالله بن محمد بن حسن خالدی مرجئی قدری المفتری.

(ابن ندیم ۲۴۰ (با دو خالدی دیگر) - التنبیه والاشراف ۳۴۳ - تبیین کذب المفتری ۱۳۱ - الفرق بین الفرق ۲۰ و ۶۹ - در المنیة والامل ص ۶۶ از ابو الطیب محمد بن ابراهیم بن شهاب خالدی یاد شده است).

نزاهة الکرام و بستان العوام: از محمد بن الحسین بن حسن الرازی در شصت باب درباره فضایل و معجزات معصومان و امامان شیعی اثنی عشری تا امام دوازدهم. نسخه شماره ۱۴۶۵ کتابخانه ملک بخط نسخ روشن محمد بن ابی زید بن عربشاه بن [سد]ید الحسینی العریضی نوشته روز چهارشنبه ۲۶ ع ۷۴۱/۱ با عنوانهای درشت شنگرف باندازه وزیری و کلفت در کاغذ سمرقندی از نیمه دوم باب سی و سوم تا پایان جلد دوم. پیدا است که نسخه جلد دوم است و جلد نخستین گویا تا باب سی ام بوده است و این جلد نزدیک به سیصد برگ می شود. در بالای صفحه یکم نوشته شده بخط شکسته تازه تر «کتاب قطب الدین کیدری رحمه الله» و این درست نیست چه او در ۵۷۴ و ۵۷۶ و ۶۱۰ در بیهق می زیسته است (فهرست سپهسالار ۲: ۱۲۵ - اعیان الشیعة ۴۴: ۲۶۰) گویا چون نام او محمد بن الحسین بن الحسن بیهقی نیشابوری است چنین پنداشته اند. او کفایة البرایا فی معرفة الانبیاء و الاولیاء و مباهج المهج فی مناهج الحجج دارد و شاید این کتاب ما با ایندو بویژه با دومی بی ارتباط نباشد (معجم المؤلفین ۹: ۲۲۷ - روضات ۵۷۶ - ریحانة الادب ۳: ۳۰۹ - فوائد رضویه ۳۹۳) ابو سعید حسن بن حسین بیهقی سبزواری از مباهج کیدری در ۷۵۲ گزین نموده بهجة المباهج ساخته است (فهرست دانشگاه. ۱۱۹۱).

آغاز این نسخه افتاده در باب ۳۳: «وسلامه علیه اثبات کرد و انبیا را فرمود تا بدان عهد و میثاق از [ن] بستند تا حجت باشد بر ایشان».

انجام: «بدین قدر اختصار کنیم که سخن دراز شد و غرض آن بود که از معجزات هر یک اندکی بدانند تا یقین عوام در حق ائمه زیادت شود و بدان مستحق ثواب و نعیم دایم شوند و نویسند و مترجم [را] بدعا یاد دارند و الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السلام علی محمد عبده و رسوله و علی اهل بیته الطاهرین و آله اجمعین.

و قد وقع الفراغ یوم الاربعاء فی السادس العشرون ربیع الاول سنة احدى و اربعون و سبعمائے علی ید العبد الضعیف العاصی [ال]محتاج الی یوم یؤخذ بالنواصی محمد بن ابی زید بن عربشاه بن [سد]ید الحسینی

العريضي ... حامدا و مصليا [على] ... و آله ... سرا رحماها (?) الله تعالى (اینجا برخی از کلمات بریده شده و برخی هم زیر کاغذی که روی آن چسبانده اند رفته و درست خوانده نمی شود).

جلد دوم از کتاب «نزهة الكرام و بستان العوام» اخرجہ من الكتب و ترجمه محمد بن الحسين بن الحسن الرازی غفر(ه) الله تعالى ولوالیده ولجميع المؤمنين المؤمنات بمنه وجوده و [ال]صلوة و السلام علی [ال]نبی المصطفى وابن عم[ه] المرتضى و علی اولاده الطيبين [ال]طاهرين و سلم تسليما كثيرا دائما ابدا باقيا و علی ازواجه (نسخه. زوجة الطاهرات الزاكيات).

نسخه آقای فخر الدین نصیری که آقای ایرج افشار در مجله دانشکده ادبیات (س ۷ ش ۲) شناسانده اند و تنها بابهای ۱۷ و ۱۸ و ۲۱ تا ۲۶ را دارد و در آن در چهار جا از تبصره العوام یاد شده است (فیلم ش ۱۰۹۳ و عکس ۲۲۵۱ دانشگاه) باید نیمه نخستین همین کتاب باشد. در آن آمده است:

۱. «حافظ ابو موسی در کتاب تنویر از تصنیف خود روایت میکند» و «حافظ ابو موسی گوید» و «ابوموسی حافظ» (باب ۳۶)

این یکی باید همان «حافظ ابو موسی» شافعی باشد که «صاحب حدیثی بود در اصفهان» و در تبصرة العوام (ص ۹۲ باب ۱۳) از او یاد شده است و او باید همان حافظ ابو موسی محمد بن عمر بن ابی عیسی احمد اصفهانی مدیسی شافعی (۵۰۱ - ۵۸۱) باشد. سرگذشت او در وفیات الاعیان (ش ۵۹۰) و تذکرة الحفاظ (۴: ۱۲۴) و طبقات الشافعية سبکی (۴: ۹۰) و مآت الجنان یافعی (سال ۵۸۱) و ریحانة الادب (۳: ۵۱۰) و معجم المؤلفین (۱۱: ۷۶) و الاعلام (۷: ۲۰۲) هست ولی نامی از این کتاب در اینها برده نشده است.

۲. «طبری گوید این حکایت از نسخه ابو جعفر الدوریستی که بخط خود نوشته بود در سال چهارصد و یک نقل کردم ...» (ذکر معجزات امیرالمؤمنین).

۳. «شخصی از بلاد اندلس نام وی محمد بن عبدالرحمن بن سلمان بن ربیع القبسی کتاب کرده است در سال پانصد و ده از هجرت رسول صلی الله علیه و آله نام آن «المعرب من بعض عجایب المغرب» (باب ۳۴).

۴. «پانصد سال بلکه ششصد سالست تا شیعت علی تفحص میکنند که علت چیست که دشمن صحابه ضال و گمراه باشند» (باب ۳۴).

۵. «وما بایی درین معنی یاد کردیم در تبصره در بعضی از آنچه ایشان اثبات کنند در حق شیوخ و اهل تصوف از معجزات که آنها کرامات نام نهند. و اگر کسی خواهد که از آن باخبر باشد از تبصره العوام طلب دارد و اینجا اندکی یاد کنیم از کرامات اهل سنت» (باب ۳۶ گ ۳۶ پ)

۶. «و آنچه در حق متصوفه گویند از معجزات و نامش کرامات نهند بسیار است بعضی در تبصره العوام یاد کردیم و دو سه از آن درین موضع یاد کنیم» (باب ۳۶ گ ۳۹ پ س ۱) (تبصره العوام باب ۱۶ و ۱۷)

رضی الدین علی بن طاوس (۵۸۹ - ۶۶۴) در فرج المهموم فی معرفة منهج الحلال و الحرام من علم النجوم که در پایان آن می نویسد که من آنرا روز سه شنبه ۲۰ محرم ۶۵۰ در کربلا بانجام رسانده ام ولی در میانه آن از تاریخ ۶۵۲ یاد میکند (ص ۱۴۷ چاپ نجف) بندی از همین کتاب «نزهة الکرام و بستان الموام» را بنام «محمد بن الحسین الرازی» آورده و گفته «الحديث الخامس والعشرون فيما روى لمن قوله حجة في العلوم بسحة علم النجوم نقلناه من كتاب «نزهة الکرام و بستان العوام تأليف محمد بن الحسین الرازی و هذا الكتاب خطه بالعجمية فكلنا من نقله الى العربية فذكر في الواخر المجلد الثاني منه ما هذا لفظ من عربيه ...»

این بند درباره گفتگوی امام موسی کاظم است با هارون در نجوم (ص ۷ چاپ ۱۳۶۸ نجف).

از این قراین بر می آید که نزهة الکرام پس از ۶۰۰ و پیش از ۶۵۰ سال تألیف فرج المهموم ساخته شده است.

مجلسی در سرگذشت همین امام (۱۱: ۲۷۶) همین بند را از همین کتاب با رمز «نجم» آورده است این بند گویا در باب ۵۴ این کتاب هست (ش ۱۴۶۵ ملک)، در مستدرک (۳: ۵۰۰) بنقل از ریاض العلماء از آن یاد شده است.

در الذریعه (۳: ۱۰۷) آمده که این کتاب دو تا است یکی فارسی و دیگری عربی - در اعیان الشیعه (۴۴: ۲۶۴) بنقل از ابن طاوس از این رازی و همین کتاب یاد شده است.

در حدیقه الشیعة از آن یکبار بنام نزهة الکرام یاد شده و بندی از آن در باره مطاعن مشترک شیوخ ثلثه آمده و یکبار دیگر بنام بستان الکرام یاد شده و چند بندی از آن درباره معجزات علی آورده شده و هر دو بار نامی از مؤلف آن بده نشده است.

گویا این کتاب ترجمه ای باشد از: البستان یا بستان الکرام از ابوالحسن محمد بن ابی العباس احمد بن علی بن حسن بن شاذان فقیه قمی خواهر زاده یا نواده خواهر ابن قولویه و زنده در ۴۱۲ و استاد کراچی (لسان المیزان ۵: ۶۲ - رجال استرآبادی ص ۱۳۹ در سرگذشت پدر او - تعلیقه بهبهانی ص ۲۸۰ - مستدرک ۳: ۵۰۰ بنقل از ثاقب المناقب عماد طوسی و ریاض العلماء - روضات ص ۳۰۷ و ۵۴۳ - در رجال استرآبادی از این رازی یاد نشده است).

نظم الفرائد و جمع الفوائد فی بیان المسائل التي وقع فيها الاختلاف بین الماتریدیة والاشعریة فی القصائد مع ذکر ادلة الفریقین: عبدالرحیم بن علی شیخ زاده، چاپ ۱۳۱۷ ق مصر.

نفائس الفنون فی عرائس العیون: شمس الدین محمد بن محمود آملی (علم مقالات فن چهارم علوم محاوره از مقاله چهارم علوم اواخر از قسم نخستین).

النقض علی الباطنیة: ابو عبدالله محمد بن علی بن رزام طائی کوفی: زنده پیش از ۳۴۵ (فهرست ۲۶۴ - التنبییه والاشراف ساخته ۳۴۵ ص ۳۴۳ - البدء و التاریخ ۱: ۱۳۷ و ۵: ۱۳۴ - حواشی قزوینی بر جهانگشای جوینی ۳: ۳۲۵ و ۳۲۷ و ۳۳۰ و ۳۳۵ و ۳۳۶ انعط الحنفاء ۲۵).

النکت البدیعة فی فرق الشیعة: شمس الدین ابو الحسن سلیمان بن عبدالله بن علی بن حسن بحرانی سراوی ماحوری (شب ۱۵ رمضان ۱۰۷۵ - ۱۷ رجب ۱۱۲۱)

(اجازه عبدالله بن صالح لاهیجی بحرانی درگذشته ۱۱۳۵ - لؤتی البحرین ص ۹ چاپ سنگی - کشف الحجب ۵۸۸ - اعیان الشیعه ۳۵: ۳۳۷ - ایضاح المکنون ۲: ۶۷۶).

- سما هیجی چهار اجازه داده است:

- به شیخ محمد بن عبدالمطلب بحرانی

- به شیخ ناصر بن محمد جارودی که بزرگ است و سودمن و نوشته در بهبهان در ۱۱۲۸

- به شیخ یاسین بن صلاح الدین علی بلادی شیرازی که بزرگ و مبسوط است و در پایان منیة المارسیین گذارده شده است. در نسخه ش ۱۱۶۰ دانشگاه چون ناقص است نیست (۶: ۲۳۶۴)

- به جمال الدین یوسف بن محمد قاسم عاملی جبراتی نوشته مشهد در ۱۱۱۵ (ذریعه ۱: ۲۰۴ و ۲۰۵)

النوروز والمهرجان: ابوالحسن علی بن هارون بن علی بن یحیی بن ابی منصور ابان جشنس شاعر ادیب متکلم ایرانی از خاندان یزدگرد (۲۷۷ - ۳۵۲) (ابن ندیم ۲۰۶)

وصف مذاهب الصائبین و الثنویة الکلدانیة و مقالات الثنویة و الحرانیة. ابوالعباس ابن الطیب احمد بن محمد بن مروان بن الطیب سرخسی شاگرد کندی و کشته معتضد.

(ابن ندیم ۲۴۲ و ۲۴۳ و ۳۶۵ - البدء و التاريخ ۱: ۱۴۳ - قفطی ۷۷)

فرهنگ ایران زمین - جلد دوازدهم

http://kateban.com/faslovasl_48.html